

Ֆամէր Ռ., Ժամանակագրութիւն Հայաստանի ոստիկաններու ալ-Ամին եւ ալ-Մամուն խալիֆաներու օրով (Թարգմ. Հ. Վ. Ինգլիզեան). 650:

ՈՅԼԵՒՈՅԼՔ

- Գեր. Հ. Յոհան Վ. Ազգեր, նորընտիր արքայ ի Ս. Ղազար (Խմբ.). 577:
- Սրբազան Եղիշէ Դուրեան յրեկար (Խմբ.). 578:
- Սրբազան Պիոս ԺԱ. Քահանայապետ յրեկար (Խմբ.). 705:
- Հ. Դանիէլ Վ. Արիկեան †. (Հ. Ն. Ակինեան). 447:

ԳՐԸԹՕՍՈՆԵՆՆԵՐ

- Archiv Orientalni (Հ. Գ. Գարանփիլեան). 255:
- Յո վ ս է փ ե ա ն Գ ա ռ ե դ ի ն Ա ը ք ե ս յ ., Խաղրակեանք կամ Պոռչեանք (Հ. Ն. Ակինեան). 441:
- 1929 տարւոյ Տարեցոյցները (Հ. Ն. Տէրմոյեան). 190:

Vasmer Richard, Chronologie der Statthalter von Armenien unter den Kalifen al-Amin und al-Ma'mum (übersetzt von P. W. Inglisian). 650.

Miscellanea:

- Hochw. P. Johann Dr. Aucher, Generalabt. 577.
- Mgr. Elisäus Durian, Jubilar. 578.
- Pius XI. Jubilar. 705.
- Nekrolog zu P. D. Apikian (P. N. Akinian). 447.

Besprechungen:

- Archiv Orientalni (P. G. Caranfilian.). 255.
- Hovsepian G., Erzb.: Die Khaghbakier oder Proschier in der armenischen Geschichte (P. N. Akinian). 441.
- Die armenischen Kalender des Jahres 1929.

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻԻ 1

ՑՈՒՆՈՒԱՐ

ԽԳ. ՏԱՐԻ 1929

ԵՂԻՇԻ ՎԱՐԳԱԿԵՍԻ

ՀԱՐՑՈՒՆԻ ԵՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆՈՒԹԻՒՆ Ի ԳԻՐՍ ԺՆՆՈՑ

Ա.

Այն փոքրիկ բնագիրը, որ Եղիշէի վարդապետի իբրեւ հեղինակութիւն «Հարցմունք եւ պատասխանիք ի Գիրս ծննդոց» խորագրին ներքեւ հրատարակելու նախ Ֆրանսերէն յանդիմանադիր Թարգմանութեամբ¹ եւ յետոյ նաեւ առանձին միայն հայերէն², կարօտ է դեռ լուրջ անդրադարձութեան:

Կարեւոր հարց է նախ թէ իսկապէս Եղիշէն է այս գրութեան հեղինակը: Չափազանց համառօտ ու իրապէս թուուցիկ Յառաջաբանին մէջ կը ջանայ հրատարակիչը բնականաբար այս հարցին տալ պատասխան, որ սակայն կը մնայ անբաւարար լիով զոհացում տալու հարցասէր մտքերու: «Գրուածքս — կը տեղեկագրէ հրատարակիչը — Եղիշէի կը վերագրեմ յետոյ թ. 99 Չեռագրին միակ վկայութեան վրայ: Նկատելով որ գրուածքիս բովանդակութիւնը, լեզուն, ոճը կը կրեն հնութեան կնիք, որոնք լիովին կը համապատասխանեն նաեւ Եղիշէ վարդապետի ժամանակին եւ գրութեանց նկարագրին, հաւատարիմ կը համարիմ թ. 99 Չեռագրին վկայու-

¹ Elisée Vardapet, Questions et Réponses sur la Genèse, publiées et traduites par les RR. PP. N. Akinian et Dr. S. Kogian, Vienne 1928:

² Եղիշէի վարդապետի Հարցմունք եւ պատասխանիք ի Գիրս Ծննդոց, հրատարակեց Հ. Ներսէս Վ. Ակինեան, Վիեննա 1924, քննական հրատարակութիւն մատենագրութեան եւ Թարգմանութեան նախնեաց Հայոց, հար. Բ., պրակ 2:

թիւնը»³: Այս վարկածը փոխանակ փաստերով ապացուցանելու, կարծես հիմնովին կը խախտէ հրատարակիչը երբ կը գրէ կցորդաբար՝ «գրուածքս Գալիէի է սակայն այն Արարածոց մեկնութեանէն, զոր յանուն Եղիշէի աչքի առջեւ ունեցած է վարդան Արեւելցի իւր Հնգամատենին քաղուածոց Մեկնութեան մէջ: Տալիս է նաեւ այն փիլիսոփայական-հոգեխօսական աշխատութեան, որմէ հատուածներ պահպանած է Էմիլիանի թ. 202 Չեռագրի»⁴: Հայրախօսութեան մէջ սակայն ընդունուած սկզբունք է թէ Ս. Գրոց մեկնիչներն ունին մեկնաբանական բնորոշ հայեացքներ, որոնց կը կառչին անփոփոխ եւ զորոնք կը կրկնեն միշտ եւ այլուր՝ քանի անգամ թէ հարկը պահանջէ: Այս անսայթաք սկզբունքին յետոյ է որ հայրախօս քննիչները գրութիւններու նկարագրական յատկութիւններէն ամենամեծ հաւանականութեամբ կեզրակացրեն դարոցներ ու դարոցներու մէջ ցոյց կու տան հայեր, իբրեւ հեղինակներ անանուն, անտէր եւ խնդրական գրութիւններու, եւ հակառակէն միշտ միեւնոյն սկզբունքին հետեւելով, ժամանակի ընթացքին որոշ դիտումներով այս կամ այն հօր ընծայուած գրութիւնները դարձեալ ամենամեծ հաւանականութեամբ կը ժխտեն վերագրել վերնագիրներու աւանդած կեղծ հեղինակներուն: Մեր խնդրական մեկնութեան եւ վարդանայ Եղիշ. լուսանցագրութեամբ մէջ բերած հատուկ տրոսներու միջեւ տեսութիւններու զուգրն-

³ Յառաջաբան, էջ 4-5:
⁴ Անդ:

ցուցադրել լեզուի խոր անկաճութիւն¹¹. Ճիշդ միեւնոյն երեւոյթները զգալիօրէն կը նշմարուին նաեւ մեր մեկնութեան մեզի աւանդած արտաւարական զրոյցին մէջ, երեւոյթներ, որոնք վարդաններու, Նիրա- կոսներու եւ նման գրողներու խեղճ շրջանին միայն կրնային երեւան դալ: «Բայց մորու- թիւն դիւաց խաբեաց զդիցապաշտս Հայոց թէ զԱրտաւարդ ոմն արդելեալ է վիշապաց... եւ նա ելաներոց է եւ զաշ- խարհս ուներոց»¹² Ընդդէմ Աղանդոցէն գրեթէ բառական բանաբարուած դասական այս տեղեկին (Եզն., էջ 105) կը կցուի ան- ընդմիջաբար Ոսկեփորիկէն կամ Յայս- մաւուրըէն քմայականօրէն առնուած ա- նոճ ու ռամիկ սա պատմուածքը՝

«Եւ ոմն մի յանմտաց որ ունէր զիշխանու- թիւն Հայոց՝ զարհուրեալ հարցանէր զզոճա- պատումս դիւացն եւ զկատարման, թէ երբ լինի Արտաւարդայ ելանել ի կապանաց եւ նորա ասացեալ. թէ ոչ կամիս զելանելն նորա ի կապանացն՝ հրաման տուր ընդ ամենայն աշխարհս Հայոց դարբնաց, որ ի նաւասարդի աւր ամենայն դարբին կռնաւ դոփէ ի վե- ռայ սալի իւրոյ եւ երկաթք Արտաւարդայ անդրէն հաստատին: Չնոյն հրաման կատա- րեն այժմ ամենայն դարբինք՝ ի նաւասար- զուջ կռնաւ զսալ հարկանեն»¹³:

¹¹ Տես բնագիրները Գր. Խալատեանցի մօտ Армянский Эпосъ въ Исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго, Մոսկուա 1896, Բ. էջ 74—76, հիմառն նաեւ Բագմայէպ 1875, էջ 276, ուր հրատարակուած է խալատեանցի հատուածն անանուն՝ առնուած «Ոսկե- փորիկ»է:

¹² Յառաջ կը բերենք Ա. Գոնցի հրատարակած հատակտորին բնագիրը, որ աւելի հաւատարմօրէն կը ներկայացնէ եզնիկան բնագիրը, Revue de l'Orient chrétien, 925—926, No 3 et 4, էջ 321, մինչ Ալե- շանի (Հին հաւատք Հայոց, էջ 211) = V, Մ ա ռ ի (Ամառնային ուղեւորութիւնից, Վիեննա 1892, էջ 14—15) = E եւ Ա կ ի ն ե ա ն ի = A օրինակներն ունին զգալի շեղումներ Եզնիկէն՝ «բայց մորուութիւն (V մն- լութիւնն) դիւաց խաբեաց զկռապաշտան հայոց ի ձեռն քրմայն, որք ասէին թէ զԱրտաւարդ ոմն (A ունի այստեղ, «հայոց թագաւոր» յաւելուածք, որ անտարակոյս ժամանակին եղած է յուսանցազրութիւն եւ յետոյ մտած բնագրին մէջ) վիշապք (E վիշապ) արգելեալ են կենդանի ի Մասիս լեռան եւ նա (E ի նա) ելաներոց է եւ զաշխարհս (A զաշխարհ) ուներոց»:

¹³ Այս հատուածն ալ Չեռագիրներու մէջ կ'ա-

Անըմբռնելի է ինծի միայն թէ ինչպէս վրիպած են ժամանակագրական ակնյայտնի այս եւ նախորդ վրէպները ոչ միայն հրա- տարակէին, այլ եւ Գաթրճեանի մտադրու- թեանէն, որ ժամանակին խանդավառ հետա- դայ տողերը նուիրած է խնդրոյ նիւթ մեր գրութեան՝ «ձեռքերնիս, շատ տարիներ չէ, եկած է հին հայ երկասիրութիւն մը, աւանդ թերակատար, բայց ըզուենդէն ա- ռիւծ մը տեսնուած ծննդոց գրոց դժուա- րութեանց պատասխանիք: Եղելէի անուն կը կրէ: Բայց ստուգիւ մեր ճանչցածին նման չի կրնար ըլլալ: Հոն խնդիրներէն մէկն է «Զի՞նչ արդեօք իցէ ասելն թէ եդ զնա ի դրախտին...»: Ո՞վ չի փորձուիր ըսու- լու որ «(Գթո-արա- վէցերսրդ Գարու- նիցէն անդին ասրսոյ) անո-նը՝ հարկաւ նոյն իսկ մեր (նազիանցեանց) պատարազին խօս- քերը կ'ախարհէ»¹⁴: Աւելի անըմբռնելի է ինծի սակայն որքան յանդուգն այնքան տա- րորինակ վարկածը Ա. Գոնցին, որ ի մէջ այ- լոց Արտաւարդի յետնադարեան այս զրոյցը բովանդակող ու «Գրիգորի պարթեւի» ա- նունը կրող հատակտորը ոչ միայն անհա- ւանական չի համարիր վերագրել Գրիգոր Լուսաւորչի, այլ նաեւ կը ջանայ փաստեր

ւանդուի կարեւոր տարբերակներով, այսպէս Ա. Գոնցի բնագիրն ունի «եւ ուրումն յանմտ իշխանաց Հայոց հարցեալ զզոճապատումն հմաւորականս (D հմայորկնս) թէ երբ լինիցի Արտաւարդայ գալ ելանել ի կապանաց եւ նոցա ասացեալ եթէ... նորա, հրաման տուր... որ աւր նաւասարդի է ամենայն... կոփէ... ամենայն դարբին կոփէ կռնու իւրով ի վերայ սալի» Ալե- շանի... հարցանէր զզոճումն (sic) դիւացն... ելանել ի կապանացն «... աշխարհս դարբնացն... կատարեն այժմ ամենայն... ի նաւասարդոջ՝ կռնաւ զսալ հարկա- նէ» Մ ա ռ ի «Եւ ոմն այլամտաց ունէր զիշխանու- թիւն հայոց... զզոճայս որում դիւաց... ելանել ի կապանացն եւ նոքա ասն ջնա... ի կապանաց... աշխարհս դարբնացն... օրն որ ամենայն դարբին կօրէ կռնաւ ի վերայ սալի իւրոյ. եւ երկաթն... հաս- տատի՝ Եւ կատարեն զնոյն հրաման... ամենայն դար- բին. որ ի նաւասարդի կռնաւ հարկանէն զսալն մին- չեւ ցայսօր»: Ինչպէս կը տեսնուի Ա. Գոնցի բնագիրն է որ ցոյց կու տայ կարեւոր տարբերակներ, մինչ Մ ա ռ ի եւ մանաւանդ Ալեշանի բնագրերն գրեթէ կը համ- ընթանան Ա կ ի ն ե ա ն ի բնագրին:

¹⁴ Սրբազան պատարագամատոյցք Հայոց, Վիեն- նա, 1897 էջ 225:

ստեղծել ի նպաստ Լուսաւորչի հեղինա- կութեան¹⁵:

4. Վերջապէս հայ ուրիշ Չեռագիրներու խորագիրներն ալ կու տան մեզի կողմնակի փաստեր թէ խնդրական մեր գրութիւնը Եղելէի հեղինակութիւն չէ. այսպէս մինչ Եջմիածնի Մատենադարանին թիւ 453 Չե- րագրին մէջ¹⁶ «Հարցմունք եւ պատասխա- նիք» կը վերագրուին Վարդանայ¹⁷, Ալե- շանի գործածած Չեռագրին մէջ կը վե- րագրուին Վահրամայ վարդապետի, տես Հին հաւատք Հայոց, ուր մեր գրութեան Թ. հար- ցումին (էջ 10) հեղինակ կը համարուի Վահրամ վ. «ԺԳ. դարուն Վահրամ վ. զրէր առ Հեթում թագաւոր» էջ 195, ուր ԺԱ. հարցման պատասխանին մէջ բե- ռուած «յարայէզ» ի մեկնաբանութիւնը (էջ 12) կը յատկացուի Վահրամայ՝ «Վահ- րամ վ. իր հարցմանց եւ պատասխանեաց մէջ՝ զուգէ զլուշկապարիկ ընդ համբա- րուի», էջ 203, ուր միեւնոյն պատասխանին մէջ «յուշկապարիկ» ի կազմութեան մասին Եզնիկի առած մեկնութեան (էջ 12) «վկայէ եւ Վահրամ վ.» եւ վերջապէս էջ 210, ուր «ընդէր (քաջք) երգս եւ եղանակս գիտեն» Ը. հարցման (էջ 10) հեղինակ կը համարուի Հեթում թագա- ւոր», որուն կը պատասխանէ «Վահրամ վ. դիւաց կարգէն զրելով զանոնք... Վահրամ հասարակօրէն անոնց անմարմին

¹⁵ Revue de l'Orient chrétien 1925—1926, էջ 337—357 եւ Հայրենիք Ամսագիր, Բոստոն 1928, էջ 72—81:

¹⁶ Տես Վարինեան Մայր ցուցակ, Վարդաւա- պատ 1863, Թ. 445 (այժմ 453) եւ մասնաւորապէս Մ ա ռ, Сборникъ притчъ Вардана, յաւելուած էջ 18:

¹⁷ Մ ա ռ, Изъ лѣтней поѣздки въ Арменію եւայն, Պետերբուրգ 1891—1892, եւ հայերէն թարգմանուած Ո. Անոփեան, Ամառնային ու- ղեւորութիւնից դէպ ի Հայս, Վիեննա 1892, էջ 13: Կը բաւականանամ — կը գրէ Մ ա ռ — այստեղ մի դի- տողութիւնով, որ երկու վարդանները — Մեծն Վար- դանը եւ Վարդան Այկեակցին եթէ միեւնոյն անձերը չեն, այնու ամենայնիւ գոնէ ժամանակակից են, որով աւելի եւս խճճանք է մտնում այդ գործի մէջ», անդ, էջ 13, ծանօթ. 2:

ըլլալը... լսելով՝ ուրիշ քաջութիւնին այլ յիշէ»: Այս յառաջըրուումներէն ակն յայտնի կը տեսնուի թէ Ալիշանի գոր- ծածած ձեռագրին մէջ Հարցումները Հե- թում թագաւորին են եւ պատասխանները՝ Վահրամ վարդապետին: Ալիշանի ա- ւանդած թանկագին այս տեղեկութիւն- ներու վրայ հիմնաւորուելով կարելի է ոչ միայն Մատենադարանի թիւ 324 Չեռա- գրին մէջ ալ նշմարել այժմ Վահրամ վար- դապետի անունը իբր հեղինակ «Հարցմունք եւ պատասխանիք» ի — քանի որ թիւ 324 Չեռագիրը հաւաքածոյ է, որուն Բ. մասը (Թղ. 165—269) կը բովանդակէ առանց բա- ցառութեան Վահրամայ ճառերը¹⁸ — այլ նաեւ ամենամեծ հաւանականութեամբ ա- ռանց ժամանակագրական վրիպումներու վերագրել զանոնք Վահրամի, որուն ար- քունական ատենագրի հանգամանքին լաւագոյնս կը պատշաճի թագաւորական հարցումներու տալ ռաբունական պատաս- խաններ: Այս խնդիրը սակայն անդրագոյն տուեալներով փաստել ջանալ դուրս է մեր նպատակէն, մեր նպատակն է ցոյց տալ միայն թէ Եղելէ չէ «Հարցմունք եւ պա- տասխանիք» ի հեղինակը:

(Շարունակելի:) Հ. Ա. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

¹⁸ Առաջին ճառը պակասաւոր է, չունի հետե- ւաբար խորագիր, մինչ Բ. ճառն է «Վահրամայ Վար- դանի յարմարած ի Ծագակազարգն եւ Համբարձումն Տեառն, Թղ. 172ա, Գ. նոյնպէս «մեծի աւուր Յայտ նութեան Գրիտոսի... շարագրեալ Վահրամ Վար- դանի», հրատարակուած Արարատ 1868, 137—141, 165—169, 1869, 8—9, 36—39, 49—52, 73—78, 97—101, նաեւ Երուսաղէմ 1875, չորրորդ ճառը խորա- գիր չունի, Տաշեան կը ծանօթագրէ «ճառ (անշուշտ Վահրամայ) վան թաղման, Յուլիոսի, էջ 771, հինգե- րորդը անանուն «(ի) խորհուրդ գայտեանն յԵրու- սաղէմ, զոր նոյնպէս կը վերագրէ Տաշեան Վահրա- մայ, անդ, Ե. ճառին կը յաջորդէ անխորագիր եւ ա- նանուն «Հարցումն, Հրեշտակէն յառաջ արարեալք են» եւայն, զոր Տաշեան անուանացանկին մէջ Վա- հրամին վերագրելու կը դժուարի «Թերեւս օտար», դի- տողութեամբ, Յուլիոսի, էջ 1154 «Վահրամ»: